

بررسی نقش دشمن در رشد فضایل اخلاقی

دلنیا مهجوری^۱

چکیده

این پژوهش با محوریت تحلیل جایگاه دشمن در نظام تربیتی و اخلاقی اسلام، به بررسی این موضوع می‌پردازد که چگونه وجود دشمن می‌تواند زمینه‌ساز رشد فضائل اخلاقی در انسان باشد. براساس آموزه‌های قرآن و سنت، دشمن نه صرفاً عامل تهدید و خصومت، بلکه ابزاری برای آزمایش ایمان، شکل‌گیری صبر، حلم، شجاعت، توکل و گذشت در انسان معرفی شده است. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی، از آیات قرآن، احادیث معصومان (ع) و منابع اخلاقی و تفسیری بهره برده و نتیجه گرفته است که مواجهه آگاهانه و اخلاق‌مدار با دشمن، سبب تعالی روح، تقویت ایمان و شکوفایی ارزش‌های معنوی می‌شود. در حقیقت، دشمن در منطق اسلام، «عامل رشد» است نه صرفاً «عامل تهدید».

کلیدواژه

دشمن، فضائل، فضائل اخلاقی

^۱. طلبه سطح مدرسه علمیه فاطمه الزهراء سلام الله علیها کردند غرب

اخلاق، بنیاد انسانیت و شاخص اصلی کمال فردی و اجتماعی در اسلام است. قرآن کریم، انسان را موجودی صاحب شأن الهی معرفی می‌کند و اساس کرامت او را در پرورش فضائل اخلاقی می‌داند. یکی از جلوه‌های برجسته در نظام تربیتی اسلام، نگاه متفاوت به «دشمن» است. در حالی که در عرف عمومی، دشمن یادآور خصومت، تهدید و نفرت است، آموزه‌های اسلامی آن را یکی از ابزارهای آزمون و تربیت معنوی می‌دانند. از دیدگاه قرآن، وجود دشمنان در زندگی، سنتی الهی برای سنجش ایمان و صبر انسان است: *«وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ...»* (بقره: ۱۵۵).

در چنین نگرشی، دشمن، میدان تمرین فضائل اخلاقی همچون صبر، حلم، عدالت و گذشت است. بررسی این مفهوم، نه تنها به شناخت عمیق‌تری از اخلاق اسلامی کمک می‌کند، بلکه شیوه‌ی واکنش مؤمن در برابر تهدیدها و فشارهای فردی و اجتماعی را روشن می‌سازد. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش دشمن در رشد فضائل اخلاقی، به تحلیل آیات، احادیث و دیدگاه اندیشمندان اسلامی پرداخته است.

دشمن از واژه عربی «عدو» به معنی خصم و مخالف (عمید، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۵) و «عدو»: کسی که با دیگری عداوت دارد و درصدد ضرر رساندن به او است.

(ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص. ۳۵) دشمن: خصم، مخالف، کسی که با دیگری مخالفت و ستیز دارد (دهخدا، ۱۳۷۵، ج ۴، ص. ۲۳)

دشمن: کسی که با دیگری خصومت دارد، مخالف و خصم

(معین، ۱۳۷۲، ص. ۳۱۲)

و در اصطلاح متون دینی و ادبی، «دشمن» گاهی فراتر از معنای فردی می‌رود و شامل هر عاملی است که هدف و مصالح انسان را تهدید می‌کند و کسی است که قصد و عمل او باعث ضرر رساندن به دیگری است و علاوه بر فرد، می‌تواند هر نیروی مضر یا مانع را شامل شود و در کاربرد ادبی و سیاسی، دشمن ممکن است اشاره به گروه‌ها یا دولت‌ها و حتی صفات و نیروهای منفی داشته باشد.

فضیلت در لغت به معنای برتری و شایستگی در اخلاق و رفتار، نیکویی، خوی و عادت، خوبی اخلاق، عادت‌های نیکو و رفتارهای پسندیده

اخلاق، عادت‌های نیکو و رفتارهای پسندیده، بنابراین «فضائل اخلاقی» یعنی مجموعه برتری‌ها و خوبی‌های مربوط به اخلاق

عمید، ۱۳۹۰، ص. ۳۹۵ و ۱۴۲ - ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص. ۱۵۳)

و فضائل اخلاقی مجموع صفات و رفتارهای برتر انسانی که در اخلاق ظاهر می‌شود

(معین، ۱۳۷۲، ص. ۴۲۷)

در اصطلاح متون اخلاقی و دینی، «فضائل اخلاقی» اشاره دارد به

صفات روحانی و رفتاری که موجب کمال انسان و رضایت خدا می‌شود.

اهمیت فضائل اخلاقی در زندگی فردی و اجتماعی

اخلاق و فضایل اخلاقی، یکی از ارکان اساسی زندگی انسان در اسلام است و تأثیر مستقیم بر زندگی فردی و اجتماعی دارد. قرآن کریم انسان را به نیکی و پرهیزکاری فرا می‌خواند و تأکید می‌کند که رفتار اخلاقی زمینه‌ساز کمال فردی و سلامت جامعه است. خداوند در این باره می‌فرماید:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ" (اسراء: ۷۰)؛ یعنی «و به یقین، فرزندان آدم را گرامی داشتیم»، که نشان‌دهنده احترام انسان و ضرورت پرورش فضایل اخلاقی است.

در زندگی فردی، فضایل اخلاقی مانند صداقت، تواضع، صبر و شکیبایی موجب آرامش روانی، ارتقای شخصیت و اعتماد به نفس می‌شوند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ" (بحارالانوار، ج ۶، ص ۲۱۰)؛ یعنی «من مبعوث شدم تا فضایل اخلاقی را کامل کنم». این حدیث نشان می‌دهد که رفتار اخلاقی، اساس تربیت اسلامی است و تکمیل فضائل، هدف بعثت پیامبر(ص) است.

از نظر اجتماعی، اخلاق نیکو، زیربنای همزیستی مسالمت‌آمیز و عدالت اجتماعی است. قرآن کریم می‌فرماید:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ" (نساء: ۵۸)؛ یعنی «خدا شما را فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به اهلش برسانید و وقتی میان مردم حکم می‌کنید، به عدالت حکم کنید». رعایت عدالت، امانت‌داری و صداقت، پایه‌های استحکام اجتماعی و کاهش تنش‌های جمعی است.

در مجموع، اسلام فضایل اخلاقی را نه تنها برای تکامل فردی، بلکه برای رفاه و ثبات اجتماعی ضروری می‌داند. شخصی که به اخلاق اسلامی پایبند باشد، به رشد خود و جامعه کمک می‌کند و محیطی سالم، پر از اعتماد و همکاری ایجاد می‌کند.

اخلاق از بنیادی‌ترین ارکان دین مبین اسلام و زیربنای سعادت انسان در دنیا و آخرت است. هیچ مکتبی به اندازه‌ی اسلام بر تهذیب نفس و تربیت اخلاقی تأکید نکرده است. در حقیقت، اخلاق نیکو روح شریعت و مایه‌ی استواری ایمان است. رسول خدا(ص) هدف بعثت خویش را چنین بیان فرمود :

«إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»

(من برانگیخته شدم تا مکارم اخلاق را کامل سازم)

از این روایت به روشنی فهمیده می‌شود که غایت رسالت انبیا، پرورش انسان اخلاقی است. قرآن کریم نیز در وصف پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید :

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ (قلم، ۴)

این آیه بزرگ‌ترین ستایش الهی از پیامبر اکرم(ص) است. «خُلُقٍ عَظِيمٍ» یعنی اخلاقی والا در برابر دوست و دشمن، صبر، گذشت، مهربانی و صداقت

این جمله پاسخ به تهمت دشمنان است؛ کسی که چنین اخلاقی دارد، هرگز مجنون یا گمراه نیست

همچنین، این آیه الگوی اخلاقی بودن پیامبر را برای همه مؤمنان یادآور می‌شود

(تفسیر نمونه ایت الله مکارم شیرازی ، ج ۲۴، ص ۳۶۳، ذیل آیه ۴ سوره قلم)

که بیانگر جایگاه بلند مرتبه‌ی اخلاق در مسیر کمال انسانی است

در ساحت فردی، فضائل اخلاقی همچون صدق، صبر، توکل، قناعت و عفت، سبب تزکیه‌ی نفس و آرامش باطنی می‌شود. انسانی که به اخلاق الهی آراسته است، در برابر ناملایمات استوار و خویشتن‌دار است و در معاشرت با دیگران منش نیکو و رفتار کریمانه دارد. امام امیرالمؤمنین(ع) می‌فرمایند :

«أَحْسَنُ الْخُلُقِ أَعُوْنُ الْأَخْلَاقِ عَلَى تَقْوَى اللَّهِ»

وَأَنْفُسَكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ (ملک: ۱۴)

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (ذاریات: ۵۶)

پیامبر اکرم (ص): مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ

اسلام دشمن را محدود به دشمنان ظاهری نمی‌داند؛ بلکه دشمنان اصلی انسان شامل نفس اماره و شیطان هستند

نفس اماره: «إِنَّ النَفْسَ لِأَمَارَةٍ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبُّكَ» (یوسف: ۵۳)

شیطان: «إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا» (فاطر: ۶)

بنابراین برای مقابله با دشمن باید راههای زیر را در پیش گرفت:

۱. پرهیزکاری و تقوا: «وَاتَّقُوا اللَّهَ» (نساء: ۱۳۱)

۲. شناخت نقاط ضعف خود و اصلاح آنها

۳. مواجهه با دشمن با صبر، حکمت و تدبیر

خودشناسی و شناخت دشمن، دو ابزار کلیدی در مسیر کمال انسان هستند. شناخت نفس، انسان را از دام‌های درونی آگاه می‌کند و شناخت دشمنان خارجی، توان مقابله با تهدیدهای جامعه و شیطان را فراهم می‌سازد. اجرای آموزه‌های قرآن و سنت در زندگی روزمره، بهترین راهبرد عملی برای حفظ رشد معنوی و اخلاقی است

در آموزه‌های اسلامی، وجود دشمن و مواجهه با او نه تنها تهدیدی برای انسان نیست، بلکه می‌تواند وسیله‌ای برای رشد فردی و معنوی باشد. دشمن در زندگی، با ایجاد چالش‌ها و نقدهای گاه تلخ، به انسان کمک می‌کند تا نقاط ضعف و قوت خود را بهتر بشناسد و مسیر خودشناسی را بپیماید.

خودشناسی در اسلام اهمیت فراوانی دارد و پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

«مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»

[بحار الأنوار، علامه مجلسی، ج ۲، ص ۳۲]

یعنی کسی که خود را بشناسد، پروردگارش را نیز می‌شناسد

در مواجهه با دشمن، انسان ناچار است واکنش‌های درونی خود، مانند خشم، ترس، طمع یا غرور را بررسی کند. دشمن با ایجاد موقعیت‌های فشار، انسان را به تأمل در رفتار و نیت خود وامی‌دارد، و این خودشناسی باعث رشد روحی می‌شود

قرآن کریم تواضع را یکی از صفات اخلاقی ارزشمند می‌داند و می‌فرماید:

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا... (فرقان، ۶۳)

این آیه به تواضع و آرامش در رفتار اشاره دارد

مواجهه با دشمن باعث می‌شود انسان غرور و خودبینی خود را بسنجد و درک کند که موفقیت‌ها و توانایی‌هایش نسبی و محدود هستند. این آگاهی طبیعی انسان را به فروتنی و تواضع سوق می‌دهد و او را از تکبر و خودبینی باز می‌دارد

پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

الْمُؤْمِنُ مِرَّةً الْمُؤْمِنِ (تحف العقول ص ۱۷۳)

یعنی مؤمن، آیینۀ مؤمن دیگر است. دشمن نیز می‌تواند مانند آینه‌ای عمل کند که نقاط ضعف و قوت ما را نشان می‌دهد. مواجهه با دشمن و تحمل او، صبر، تواضع و اخلاق نیکو را در فرد تقویت می‌کند

از نگاه اسلام، دشمن نه تنها تهدید نیست، بلکه وسیله‌ای برای رشد معنوی است. او باعث خودشناسی می‌شود، غرور را کاهش می‌دهد و تواضع و فروتنی را در انسان پرورش می‌دهد. مواجهه هوشمندانه با دشمن، مسیر رشد اخلاقی و روحی را هموار می‌سازد

از تحلیل آیات قرآن، سخنان معصومان(ع) و منابع اخلاقی اسلامی چنین برمی آید که دشمن، گرچه ظاهراً مایه‌ی رنج و تهدید است، اما در حقیقت وسیله‌ای برای تربیت روحی و تعالی اخلاقی انسان است. تقابل با دشمن، صبر، حلم، توکل، و گذشت را در انسان به فعلیت می‌رساند و او را از خودبینی و غرور دور می‌سازد. اسلام مؤمن را به واکنش اخلاقی در برابر دشمن فرامی‌خواند: عدالت ورزیدن به جای ظلم، گذشت به جای انتقام، و مقاومت در برابر وسوسه‌های نفسانی .

بنابراین، دشمن در نگرش الهی، همانند آتشی است که طلا را خالص می‌کند؛ وجود او ضرورتی تربیتی دارد و با صبر و ایمان می‌توان از تهدید او فرصتی برای رشد و کمال ساخت. نتیجه نهایی پژوهش آن است که رویارویی اخلاق‌مدار با دشمن، نه تنها مایه‌ی حفظ ایمان فردی، بلکه عامل استحکام جامعه‌ی اسلامی و ترویج فضائل انسانی در سطح اجتماعی است.

*قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای

*شریف رضی، نهج البلاغه، دارالکتب الاسلامیه / دارالهجره / انتشارات امیرکبیر، تهران و قم

۱. ابن منظور، لسان العرب، جلد‌های ۲ و ۸

۲. ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، دارالمعرفه، بیروت

۳. آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی، غررالحکم و دررالکلم، ج ۱۴۷۰، دارالکتب الاسلامیه، قم، ۱۳۶۶ش

۴. حویزی، عبدعلی بن جمعه عروسی، نورالثقلین، مؤسسه اسماعیلیان، قم، ۱۳۷۴ش

۵. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، دانشگاه تهران، جلد‌های ۲ و ۱۰

۶. سبحانی، جعفر، فروغ ابدیت، ج ۲، مؤسسه امام صادق(ع)، قم، ۱۳۸۰ش

۷. شریف رضی، المجازات النبویه، ج ۱، دارالمفید، بیروت

۸. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی عاملی، مسکن الفؤاد، ج ۱، دارالکتب الإسلامیه، قم، ۱۳۷۵ش

۹. شیخ صدوق، الامالی، دارالکتب الإسلامیه، قم، ۱۳۶۲ش

۱۰. شیخ مفید، الإرشاد، کنگره شیخ مفید / دارالمفید، قم و بیروت

۱۱. طبرانی، ابوالقاسم سلیمان بن احمد، المعجم الأوسط، دارالحرمین / دارالفکر، قاهره و بیروت

۱۲. طبرسی، رضی‌الدین حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، ج ۱، مؤسسه الاعلمی / دارالکتب الاسلامیه

۱۳. فرهنگ عمید، انتشارات امیرکبیر / معین

۱۴. قرائتی، محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، ۱۳۷۸ش به بعد

۱۵. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، دارالکتب الاسلامیه، قم، ۱۳۶۷ش

۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الإسلامیه، قم، ۱۳۸۸ق به بعد

۱۷. مطهری، مرتضی، سیری در سیره نبوی، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۹۰ ش

۱۸. معین، محمد، فرهنگ معین، انتشارات امیرکبیر

۱۹. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه / انتشارات امام علی (ع)، قم، ۱۳۷۴ ش به بعد

۲۰. نجم‌الحسینی، محمدصادق، تفسیر اهل بیت (ع)، ج ۱، مؤسسه امام هادی (ع)، قم، ۱۳۸۵ ش

۲۱. نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، ج ۶، مؤسسه آل‌البیت (ع)، قم، ۱۴۰۸ ق